

УДК 81'23-112

**«ХРОНІКА З ЛІТОПИСЦІВ СТАРОДАВНІХ»
ФЕОДОСІЯ СОФОНОВИЧА ЯК ДЗЕРКАЛО
МОВНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ У XVII СТ.**

Ірина Фаріон

*Національний університет «Львівська політехніка»
вул. С. Бандери, 12, Львів, 79013, Україна
iryna.farion@gmail.com*

Об'єктом дослідження статті є мовна свідомість українців на матеріалі знакової історіографічної пам'ятки XVII ст. Феодосія Софоновича «Хроніка з літописців стародавніх». Проаналізовано характер мовної свідомості у контексті поширеної християнської ідеології, в умовах церковнослов'янсько-руської диглосії та універсалістських мовознавчих категорій доби Середньовіччя. Зроблено висновки про біблійне трактування мови як креативної категорії, наскрізний етимологічний метод як спосіб пізнання природи речей та родове трактування слов'янської мови за відсутності означеного поняття та терміна «руська мова».

Ключові слова: соціолінгвістика, мовна свідомість, етимологічний аналіз.

Історична соціолінгвістика, крім комплексу завдань, має на меті реконструювати мовну свідомість наших предків, яка і є матрицею творення всіх мовних процесів. Синтез досягнень наукової історичної та синхронної соціолінгвістики уможливить вирішити низку не лише власне мовних питань, але й проблеми українського націє- та державотворення. Досі проблеми історичної соціолінгвістики не були об'єктом широкого наукового зацікавлення, попри знакові праці у цій царині сучасних українських та закордонних мовознавців В. Німчука, В. Передрієнка, Л. Гнатюк, Г. Мацюк, У. Добосевич, М. Мозера, Б. Флорі, Т. Хинчевської-Геннель, істориків Н. Яковенко та ін., філософів В. Литвина, М. Собуцького, літературознавців В. Шевчука, Ю. Пелешенка, Л. Ушкалова тощо.

Українські хроніки XVII ст., зокрема «Хроніка з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича, не залучалися як джерело вивчення мовної свідомості українців, з огляду на що і визначаємо мету нашого дослідження. Як зауважив Д. Чижевський, «...в цих творах [історичних. – І. Ф.] маємо майже завжди певний національний світогляд. Іноді цей національний світогляд розпливається в слов'янській, – іноді – в православної ідеології, але без нього не обходиться, здається, ані один історичний твір українського бароко» [1: 288]. Відповідно до означеної мети формулюємо такі завдання: виявити і проаналізувати мовні знання, почуття, оцінки та настанови наших предків; з'ясувати джерела саме такого типу мовної свідомості; простежити еволюцію мовної свідомості, спираючись на давніші історіографічні пам'ятки та порівнюючи з іншими літописними джерелами того часу.

Мовна свідомість – базове поняття соціолінгвістики у її синхронному та діахронному вимірах. Якщо соціолінгвістика «вивчає функціонування мови у суспільстві, вплив соціальних чинників на мову, стан і статус національної мови у зв'язку з мовною політикою» [2: 169], то мовна свідомість закладає самі передумови виникнення соціолінгвістичного аналізу. Її продукують культурні традиції, умови духовного,

ідейно-історичного та суспільно-політичного буття нації. У нашому дослідженні послуговуємося терміном *мовна свідомість*, поділяючи дефініцію П. Селігея про те, що це «форма свідомості, яка охоплює погляди, уявлення, почуття, оцінки й настанови щодо мови та мовної дійсності» [3: 15]. Учений умотивовано структурує це поняття на чотири блоки: мовні знання, мовні почуття, мовні оцінки, мовні настанови [3: 15]. Вважаємо також слушним виокремлення терміна *лінгвістична свідомість* (І. Ковалик, Г. Мацюк), що є теоретичною лінгвістичною (мовознавчою) свідомістю носія мови – мовознавця або, розширимо, науковця загалом. Отже, та сама людина, якщо вона знає певну мову і водночас її науково вивчає, є носієм двох, за своєю природою відмінних, свідомостей – лінгвальної та лінгвістичної [4: 50], а вони, своєю чергою, є світлиною духу того чи того історичного періоду з його наскрізною ідеологією.

Мовна свідомість того часу, по-перше, закономірно вписана в його наскрізну християнську ідеологію, а саме осмислення мови як частини християнської онтології та гносеології; по-друге, літописи створено в пору церковнослов'янсько-української диглосії з приписуванням кожній з мов окремих функцій і в час найбільшого розквіту т. зв. «простої мови». Щодо першої позиції, очевидно, що саме в Біблії порушено низку кардинальних та універсальних для людства філологічних проблем, зокрема походження мови, стосунок мови до світу, її основна функція та зв'язок між мовою і народом. Ці проблеми втілено через «*могутню творчу силу слова*» [5: 126]: світ виник через слово – Господь вимовляв слово, і це ставало актом творення. Відтак постання окремих народів через вавилонське змішання мов і чудесне говоріння різними мовами, дароване Святим Духом різним апостолам на Святу Трійцю.

З огляду на зазначене, у давніх авторів було звичним явищем виводити історію від біблійних осіб, а зокрема від трьох синів Ноя: Сима, Хама і Яфета. Зокрема, так робить літописець Нестор, потому розповідаючи про виникнення народів та мов через Вавилонську вежу [ПВЛ: 10–11], що, своєю чергою, пов'язує руську історію зі світовою історією, де діяв той самий принцип. Зазначені підходи сягають візантійської історіографії, поширюючись у давньоруських книжників, а відтак і в середньовічній та ранньомодерній історичній традиції. Особливий вплив на розвиток біблійної генеалогії народів та мов мали західноєвропейські пізньосередньовічні праці «Компендіум із космографії» (1561) італійця Г. Постелло (1510–1581), де був розділ «Про Яфета і його нащадків, засновників народів», а також «Історична географія» німецького автора Г. Моземана-Фаброніуса (1570–1634) з розділом «Генеалогія, чи Родовідний список усіх народів землі відповідно до Біблії» [СК: syn. 01. htm]. На українську історіографію найбільший вплив мала «Хроніка польська, литовська, жмудська та всієї Руси» (1582) М. Стрийковського, який послідовно відзначає спільність походження мови всіх слов'ян, а їхній родовід виводить від шостого сина Яфета Мешеха-Мосоха. Як зауважує З. Когут, інтерес до Мешеха-прародича з боку М. Стрийковського «був спричинений можливістю визначити єдиного прародителя всіх слов'янських народів», що згодом було підхоплено «Синописом» [6: 19]. Однак така схема родоvodu в ранньомодерній польській історіографії співіснувала з іншими схемами, засаднича суть яких у будь-якому разі зводилася до схем універсалізації та слов'янізації.

Щодо другої позиції, а саме мовної диглосії як культурно-політичного вектора розвитку країни і загальної мовно-суспільної свідомості, то показово те, що хроніки писано не литовською чи польською мовою, а тодішньою руською мовою з перевагою чи то українських, чи білоруських елементів (себто *простою мовою*), а також

українською редакцією церковнослов'янської мови, як «Синописис». На думку Д. Багалія, *«це свідчить за високе становище української культури в литовській державі»* [7: 113].

У цьому матеріалі обмежимося лише відображенням мовної (а також мовознавчої) свідомості у *«Хроніці з літописців стародавніх»* Феодосія Софоновича (1672–1673), принагідно порівнюючи її з мовними знаннями, почуттями, оцінками та настановами у фундаментальній історіографічній пам'ятці *«Повісті минулих літ»* Нестора, у *«Густинському літописі»* (укладено до 1623–1627 рр., зберігся у списках другої половини XVII ст.) та *«Синописі»* (1670–1680-ті рр.). Як додаткові джерела долучаємо хроніки, створені наприкінці XVI та в першій чверті XVIII ст., позаяк вони відображають ту саму мовно-культурну ідеологію доби Бароко.

«Хроніка з літописців стародавніх» (*«Кроиника з л.: тописцов стародавних, з святого Нестора печерского киевского, а также зъ кройник полскихъ, ѿ Русіи, ѿтколь Русь почалася, и о первыхъ к.нзехъ русских...»*) Феодосія Софоновича (створена близько 1646 р., на думку І. Жиленко, наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. – СК: суп. 02) не така багата на мовні розмисли, як *«Густинський літопис»*. Неоднозначні також міркування вчених про те, якою мовою вона написана. Мову *«Хроніки»* досліджувала шведська дослідниця Ц. Бореліус (1944), трактуючи її як пам'ятку української мови. На думку Ю. Шевельова, *«Хроніка о Русі»* написана білоруською мовою, звідки зроблено висновок про білоруське походження Ф. Софоновича. Однак знайдено лист київського митрополита Гедеона Четвертинського та архімандрита Києво-Печерської лаври Варлама Ясинського до московського патріарха від 25 березня 1689 р., де зазначено, що хроніст був *«родом з самого... града Києва»*. Висновок про білоруську мову Ю. Шевельов зробив на основі аналізу лише її Вестероського списку, який не зовсім підходить для лінгвістичного дослідження, бо зазнав щонайменше подвійної мовної редакції російських переписувачів. Останні внесли до мови невластиве їй *«акання»* та інші риси, характерні для російської мови і сприйняті Ю. Шевельовим за білорусизми. Учений вважав за білорусизми контамінацію закінчень іменників чоловічого та середнього роду в давальному відмінку однини *-ові* на *-у*, часте опущення кінцевого *-й* у прикметниках чоловічого роду в називному відмінку однини; заміну *я* на *а* після *р*, наприклад, *баграний* тощо. Проте все це типові риси північних діалектів української мови (до яких належить і Київ), спільних з білоруською [СХ: 8]. Сам автор, Ф. Софонович, закінчивши Києво-Могилянський колегіум, одержав міцні знання латинської, грецької, польської та церковнослов'янської мов [СХ: 9].

У *«Хроніці»* стисло подано характерну біблійну генеалогію руського народу від Яфета і його сина Мосоха та проетимологізовано традиційним способом деантропонімізації етнонім *мосохи* чи *мосхи*: *«Рускій народ ѿт Ияфета, с.на Ноева, ведеть свое покол.:ние и ѿт его с.на Мосоха, ѿт котрого первеи мосохами албо мосхами называлися, бо по потоп.: разделил Г.сдъ Б.гъ языки во столпотвореніи, розышилися по всемъ св.:те с.новъ Ноевыхъ потомки Симовы, особно Хамовы, особно с.:ли Иафетовы потомки. Тым Бгъ дал языкомъ славеснымъ мовити»* [СХ: 56].

Порівняно з *«Густинським літописом»*, *«Хроніка»* містить фрагментарні міркування про мову, зокрема знакову словосполуку *«сила і влада словеского языка»*, яку автор пов'язує з доленосним значенням імені Ноевого сина Яфета, що означає *«розширення, розпространення»* – себто йдеться про креативну силу слова: *«Силу і владу словеского языка розширили за блгословениемъ Ноевымъ, имя с.на его Иафета в том розширению своемъ выражаючи, бо Иафет толкуется «розширение, роз-*

пространене». Для того потом **россиянами** и земля ихъ от широкого их по св.:ту розсияния назвались. Словеными зас назвались, пов.:даютъ от Словенного моря albo ...» [СХ: 56]. Таке плумачення відповідає сучасному етимологізуванню імені Яфет «збільшення, розширення: Ноїв син, нащадки якого поселились на грецьких островах і на берегах Середземного моря, Малої Азії, Азії та Європи» [КСД: 407]. Автор уперше в історіографії вживає іменниковий апелятив **россияни**, що «от широкого ихъ по св.:ту розсияния назвались», а звідси «и земля ихъ Россия». Картотека до «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» цей етнонім уперше фіксує під 1608 роком: «Гляньтежь вы Росіяне, если то правда, што вы пов.:даете» [КІС, 1608].

Зауважимо, що пріоритетне місце у мовній свідомості того часу посідав етимологічний аналіз як найглибший спосіб пізнання дійсності. Староукраїнські книжники вважали, що, пізнаючи мову через проникнення у внутрішню форму слова, «можна було наблизитися до пізнання як до процесу осягнення причиново-наслідкових відношень» людського буття [8: 400]. У цьому контексті традиційно проетимологізовано етнонім слов'яни «от славы и от славныхъ своих во звитязтвах д.:ль рицерскихъ, которыми по всемъ св.:т.: славными были и не так во скарбах, якъ во слав.: кахались», а також «Словеными зас назвались, пов.:даютъ, от Словенного моря» [СХ: 56], як це свого часу зазначив польський історик Б. Ваповський (бл. 1470–1535), а відтак процитував його М. Стрийковський [СХП: 106]. Автор, як і в «Густинському літописі» та «Хроніці» М. Стрийковського, розглядає систему руського антропонімікону з компонентом *-слав* у контексті культу слави наших предків: «Для того княземъ своимъ и ихъ потомком, особливе руссий, славяне, и имяна, звучный зъ славою, давали: Свтослав, Всеслав, Вышислав, Станислав, Ярослав, Доброслав, Изяслав, Премыслав, Вячеслав, Мечислав, Мстислав, Судиславъ, Владислав, Болеслав и проч.» [СХ: 56].

Етимологізування як наскрізна лінгвістична ознака пам'ятки чи не найбільше втамовує потребу достеменно знати власне глибоке коріння. Ф. Софонович виводить етноніми *русь*, *чех*, *лях* від омонімічних антропонімів Рус, Чехъ, Лехъ: «Пов.:даютъ н.:которіи, якобы русъ от Руса м.:ли назватися, мовячи ижь три братисъ были: Рус, Чехъ и Лехъ. от Руса князя славенскіи народы, над которыми онъ панова, русъ назвались, от Чеха чехи, от Леха лехи» [СХ: 57]. Такий підхід сповна вписується у сучасні антропонімічні дослідження провідних ономастів, зокрема М. Худаша [9: 247–251]. Водночас, не зауважуючи суперечностей, Ф. Софонович розповідає, як русини запросили на князювання варягів: «от тых князей назвались рус, бо того краю вараги, з котрого сих князей взято, Русъ назывались» [ХС: 57]. Етимологізує автор і племінні назви, виводячи їх від місця проживання чи виду діяльності: «Прозвали ихъ рус половцами от поля, же в поляхъ болей жили и от полеваня зв.:реи, котрымъ бавилися, albo барз.:и от половеу людеи, же драп.:звонь и половеом людеи и добытковъ ихъ бавилися. А языкъ м.:ли з рускимъ, з волоскимъ и з литовскимъ пом.:шанныи» [ХС: 57], а також виводить назви міста Києва, гір Щикавиці та К(Х)оревіці і річки Либеді від потомків Яфетових – братів Кия, Щика, Корева та їхньої сестри Либеді: «Киї заложил замок и м.:сто Киевъ над Днепромъ, Щикъ збудовал замокъ на гор.: Щикавыци, от его имени названои, Коровъ будовал Коревице дв.:мили от Киева и м.:сто, которое потом Вышгородомъ названо, а Либедя, трех тых братов сестра, над рекою Лыбедю, и от еи имени названою, замокъ на гор.:высокою збудовала» [ХС: 58].

Автор виразно диференціює поняття універсального «словенського язика», наголошуючи на етнічному розмаїтті його складників та взаємозапозиченні у слов'янських мовах: «*Але откуль колвекъ тѣи народы славенскіи имена мають болгарскіи, рускіи, полскіи, готскіи, вандалскіи, ческіи, сербѣскіи и прочи, вс. : словенского языка // заживають, только змішавшия з њнишими языками, свои словенскіи языкъ помсшали. А же розне народове рускіи называлися, и ихъ неприятели розныйъ бували, а иншии им помагали, тыхъ тут впередъ объявити есть речъ слушиная*» [ХС: 57]. Зіставлення з різними мовами і народами – один з провідних способів власного пізнання, що закріплений у середньовічній максимі «свое – чуже». Автор у цьому контексті вживає у множині атрибутивний етнонім «народове рускіи», під якими, як свідчить тогочасна література, мали на увазі сучасних українців та білорусів.

Наголошуючи на біблійній єдності походження поляків та русів, Ф. Софонович умотивовує і їхню слов'янську мовну спільність: «*Лехъ албо полякъ одного кол. : на суть з русю, потомка Афта, с.на Адамова албо Носва, языка словенского обое тие народи были и тепер сют военниие и славниие*» [ХС: 244], що суголосне з роздумами в «Густинському літописі».

Не оминає автор і традиційної для української історіографії теми про слов'янську писемність, метафорично зауважуючи, що русь, не пером бавлячись писала, а радше по головах та хребтах – шаблею: «*...рус, шаблею, а не перомъ бавлячися и писат не знаючи по пап. : ру, только по головахъ албо по хрибтахъ, и гд. : прилучилося, шаблями пишучи, не описали своихъ старов. : чныхъ княжатъ именъ. Гдыжь писмо, славенскимъ // языкомъ з грецкимъ ученое, отъ цесаря грецкого Михайла Курополата славномъ першии разъ есть просланое азбука року 640б*» [ХС: 58]. Стислість і художність подання епізоду про виправу слов'янських князів Ростислава Словенського, Святополка Муравського і Коцела Болгарського до грецького царя Михайла виразно відмінна від розлогих описів цієї події в «Повісті минулих літ» та «Густинському літописі» [ПВЛ: 21–23; ЗКЛ: 24–25].

Отже, мовну свідомість, а передусім мовні знання автора «Хроніки», виявлено в таких основних положеннях: біблійна креативна сила слова (як «сила і влада словеского язика»), що втілена через біблійне ім'я Яфета – у нашому перекладі того, що розсіяний по всьому світові, звідки й етнонім *россіяни* та хоронім *Россія*; традиційне етимологізування слов'ян від *слави*, що, на думку автора, підтверджено численними антропонімами зі складником *-слав*, на зразок Доброслав; відантропонімне етимологізування етнонімів Рус, Чех, Лех і водночас відварязьке походження назви *русь*; наскрізність лінгвономена *слов'янська мова*, що сягає корінням Яфетових часів і передбачає передусім слов'янську єдність русів та поляків. Автор жодного разу не вживає терміна *руський язык*, а тільки *словенскіи*, що засвідчує характерний для того часу мовознавчий універсалізм світогляду, натомість словосполуки *руський народ*, *панство Русское*, *рускимъ сномъ*, *л. : тописцовъ русскихъ*, *гисторіи рускіи*, *народове рускіи* – наскрізні.

1. Чижевський Д. І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Д. І. Чижевський. – Тернопіль : Презент, 1994. – 480 с.
2. Єрмоленко С. Я., Бирик С. П., Тодор О. Г. Українська мова : короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бирик, О. Г. Тодор. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
3. Селігей П. О. Структура й типологія мовної свідомості / П. О. Селігей // Мовознавство. – 2009. – № 5. – С. 12–29.

4. *Мацюк Г. П.* Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина XIX ст.) / Г. П. Мацюк. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 373 с.
5. *Мечковская Н. Б., Супрун А. Е.* Знання о языке в средневековой культуре южных и западных славян / Н. Б. Мечковская, А. Е. Супрун // История лингвистических учений. Позднее средневековье. – СПб. : Наука, 1991. – С. 125–181.
6. *Когут З.* Від Яфета до Москви: створення і перетворення біблійного родоводу слов'ян у польській, українській та російській історіографії XVI–XVIII [Електронний ресурс] / Зенон-Євген Когут. – Доступно з: <http://keui.univer.kharkov.ua>.
7. *Багалій Д.* Нарис української історіографії. Літописи / Дмитро Багалій – К. : Друкарня Всеукр. АН, 1923. – Т. 1, вип. 1. – 138 с.
8. *Гнатюк Л.* Мовна свідомість як поняття лінгвістики (діахронічний вимір) / Лідія Гнатюк // Вісник Львівського університету. Сер. філологічна. – 2004. – Вип. 34, ч. 2 – С. 397–402.
9. *Худаши М.* До етимології імені одного з легендарних засновників Києва Щек та етноніма чехи / М. Худаши // Народознавчі зошити. – 1999. – № 2. – С. 247–251.

Умовні позначення використаних джерел

ЗКЛ – Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Граб'янки. – К. : Дніпро, 2006. – 976 с.

КІС – Картогтека Історичного словника української мови XVI – першої половини XVII століття, що зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України м. Львова.

КСД – Костів К. Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів. – К. : Україна, 1995. – 426 с.

ПВЛ – Повесть временных лет // Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. – М., 1962. – Т. 1.

СК – Синопис Київський [Електронний ресурс] / упор., адаптувала укр. мовою, склала додатки і прим. І. Жиленко. – К., 2002. – Доступно з: <http://izbornyk.narod.ru>

СХ – Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх. – К. : Наук. думка, 1992. – 336 с.

СХП – Стрийковський Матвій. Хроніка польська, литовська, жмудська й усієї Русі // Дзвін. – 1990. – № 1. – С. 101–113.

«CHRONICLES OF ANCIENT CHRONOGRAPHERS» BY FEODOSIY SAFONOVYCH AS A MIRROR OF LANGUAGE CONSCIOUSNESS OF UKRAINIANS IN XVII CENTURY

Iryna Farion

*Lviv Polytechnic National University
12, Bandery Str., 79013, Ukraine
iryna.farion@gmail.com*

The article focuses on language consciousness of Ukrainians on the basis of significant historiographic record of XVII century by Feodosiy Safonovych «Chronicles of Ancient Chronographers». Language consciousness has been analyzed in the context of Christian ideology under conditions of Church Slavonic – Rus languages diglossia and universal linguistic categories of the Middle Ages. Conclusions have been made on Biblical interpretation of language as creative category, comprehensive etymological method as a means of cognizing nature of things and generic interpretation of Slavonic language at the absence of defined notion of ‘Rus language’.

Key words: sociolinguistics, language consciousness, etymological analysis.

**«ХРОНИКА ИЗ ЛЕТОПИСЦЕВ ДРЕВНИХ»
ФЕОДОСИЯ СОФОНОВИЧА КАК ЗЕРКАЛО
ЯЗЫКОВОГО СОЗНАНИЯ УКРАИНЦЕВ В XVII В.**

Ірина Фаріон

*Национальный университет «Львовская политехника»
ул. С. Бандеры, 12, Львов, 79013, Украина
iryna.farion@gmail.com*

Объектом исследования в статье является языковое сознание украинцев на материале знакового историографического памятника XVII в. Феодосия Софоновича «Хроника из летописцев древних». Проанализирован характер языкового сознания в контексте распространенной христианской идеологии, в условиях церковнославянско-русской диглоссии и универсалистских языковедческих категорий периода Средневековья. Сделаны выводы о библейной трактовке языка как креативной категории, сквозном этимологическом методе как способе познания природы вещей и родовой трактовке славянского языка при отсутствии определенного понятия и термина «руський язык».

Ключевые слова: социолингвистика, языковое сознание, этимологический анализ.

Стаття надійшла до редколегії 25.06.2010

Прийнята до друку 17.09.2010